

Ոռոգա ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Կարինե ՄԱՀԱԿՅԱՆ

**ԳԵՐԵՉՄԱՆ ԱԶԱՐԵՐԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ
ՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

Հայ վիճագիր չափածո սանդղագրություններն ու գերեզմանաքարերի մակագրությունները ժողովրդի գեղարվեստական մտածողության ու աշխարհատեսության քարեղեն վկայությունն են, որ ամփոփում են մաքրկալին եույզեր, ապրումներ, չապրած օրերի ափսոսանք:

Բացառապես անդրադարձել ենք կյանքից հեռացած անձանց եիշաաակն անմահացնելու նպատակով եորինված վիճագիր սանդղագրություններին: Քննել ենք նրանց հորինվածքի ուրույն գծերը, գաղտնաբերական ուղղվածությունն ու թեմատիկայի բազմազանությունը: Հայ քարագործ վարպետների ճարտար ձեռքեր փոքրագրված եիշաաակագրումները, գեղարվեստական արժույթից բացի, եայ ժողովրդի կյանքի, կենցաղի վկայագրեր են: Այսպես՝ Գյումրու կին գերեզմանոցներում տարածված են անձի գրադմունքին առնչվող առաջնաբանականները (զինագործի, դարբնի գործիքները պատկերումով): Արտաեայտելով անեատի գրադմունքը, նախասիրությունները, երկրային ու երկնային սրտկերացումները՝ գրառված տապանագրերն ունեն պատմական կրթնոր սկզբնադրությունի աըժեր:

Գերեզմանաքարերի ավանդական մակագրությունները կառուցվածքով տարբերվում են նորօրյա գրատումներից, թեև վերջիններին մեջ սրտալուծվում են ավանդական հորինվածքի բնորոշ գծերը: Հորինվածքի ավանդական ձևին եատուկ է բանավակն սահմանումը՝

Ասա եանգչի խապալությունը Սարիամ Ավիրեանց (ծնեալ 1783 վախճ 1831 թթ.):

Աստ ռասգոն ոսկերք Վարդիթեր Թոփչեանցի, Ով հանդիսի տա ուրորմի:

Կամ՝ Այս է առապանն հանձուգալ Գարեգին Ոգոմյանի:

Ասա եանգչի Բեթղեեեն՝ կինն Հակոբի:

Անրախա Ալմաստն եմ, կինն Եղիայի...:

Մի բառով ու մի բնութաշումով /անրախա Ալմաստն եմ/ ասես բացվում է աշխարհից եեռացածի ճակատագիրը: Կենսագրական իրողությունները խտանում են իթրև ալքրած կյանքի գեղարվեստական բնութագրում: Բնութոշ են հին գերեզմանոցից գրի առած հետևյալ տուպանագրերը.

Ժողովրդի դարդերի թարգման

Կոյր աշուղ

Համրարձում Ադամեան (Համրա) 1867-1904:

Կամ՝ Ծաղիկ եասակս մաեր շուա խլեց,

Ջիվան եասակիա նա չիւնայեց,

Գինով Ալին եմ՝ գոե դաժան մաեվան,

Աիրեյի ամուսին, Հմայակ Պողոսյան:

Վկայաբերվող նմուշները թույլ են տալիս ընդհանրացնելու, որ եին տապանագրերում գերիշխում են կառուցվածքի ավանդական բաղադրաաարրերը, կենսագրական պատումի ժանրը ներաաում է ննջեցյալի կյանքի ընկունսալուն պաեերը: Ի տարբերություն եին աապանագրերի՝ նորօրյա վիճագիր սանդղագրությունները հորինված են գերագանցապես երկու եղանակով. մի մասի մեջ քնարական եերաքը կյանքին երաժեշտ ավող անձն է, մյուս մասում՝ նորահայա եորինողը (առավել եաճախ պտոռումը ներկայացվում է մաերին հարագաաի անունից): Մակագրությունները միշտ չէ որ եորինված են վարպետ գրչով, բայց շաաերը ավաուպ բնարի եուգիչ օրինակներ են.

«Մենք քար արցունքով կրծքերս ենք ծեծում,

ՈՒ չենք եասկանում մի՞թե դու չկաս:

Դու, սր երգ էիր աշխույժ ու կրակ:

Ինչպես ես մնում սառը եողի առակ:

Դու կյանք, դու երագ, մեր աննշ: Սոռսան»|:

Բովանդակային առումով գերեզմանաքարերի մակագրությունները յուրօրինակ տայց են կյանքից անժամանակ հեռացողների և ապրողների միջև: Դրանք խորերզանություններ են կյանքի ու մահվան, այս ու այն աշխարհների մասին և հաճախ ունեն բարոյախրատական քարոզի, բախտի դեմ արտունջի ու բողոքի շեշտադրում («Ասա, ո՞վ Ասաված, եթե խիղճ ունես, ի՞նչ ճակատագիր դու սվեցիր մեզ»):

Կյանքը դեպի իր ամբողջականությունն է ընթանում հավեռ կոլտատների միջով. հեռադեպյան շրջանում գրառված վիճակի քանաստեղծության եերոսի անձնական կենսագրության պատումը դատում է որպես կոբասաշատ սերնդի տրերգություն.

«Չենք դողանջի էլ այս կյանքում,
Մենք դարձանք եռշ, պսարանք. երազ
Համբառնեցինք ի դուռ Ասաված
Ու այդպես էլ չհասկացած.
Թե ով պակեց մեր լեզվակը,
Ոք մենք դարձանք համր գանգ...»

Գույի խորեուրդը, կյանքի բարդ ստեղծվածների և «երազ կյանքի» հակադրությունն ու իմաստավորումը գոյաբանական խնդիրներն են, որոնք մշտապես եուգում են անձին: Վիճագրություններում աշխարհը ներկայացվում է եերոսի կենսափորձի, ապրած կյանքի ոսպնյակով: Այս պարագայում ասպանագրերը եոգու կենսագրություններ են, սովորվում են բախտ ու ճակատագիր: Գրված են ավաղի ու ավատսանքի ժանրով. դառն հարցերի ու ինչուների մորմոքով («Ե՛վ ով է ասում՝ բալիկս չկա»):

Կամ՝ «Թոաք, երեշակներ, Չեր անից կարուտ,
Ինձ անեույս թողեցիք, ցմահ եմ լալու,
Սեղմում եմ սրտիս քարերն արյունոտ,
Անցած օրերն, ափսղ, էլ ես չեմ գալու»:

Տապանագրերում հաճախ ուրվագծվում է աշխարհից հեացածի գեղագիտական իղեսւրը, փաղունցուկ կյանքի երազը («Կյանք իմ, դու թվացել ես ինձ...» կամ «Երագներիս ճամփան շատ էր երկար, ազրածս ոամաքայլ է միայն...»): Կարելի է նկատել, որ երազը պատկերային եյուսվածքի համակարգում ընկալվում է խորերդանշակն բովանդակությամբ: Վիճագրային արվեստում նմանօրինակ սիմվոլիկ իմաստավորում են սաանում նուև եսղ, քուն, ժաղկաժ գարուն, ծաղիկ հասակ արտահայտությունները:

« Դու եուլ ես դատում ,
Ուրեմն կյանքս ես եողին կտամ,
Լսում ես, բալիկ, մինչև ես էլ գամ,
Ու մենք սուրբ եողում իրար միանանք»:

Աշխարհը անդասյում ընթացք է, անէացման ու ծննդյան, եատումսի և գանումի, նորագոյացումների ու կերպավորումների, նյութի հավերժական շրջազատայի ընթացք: Ե՛վ այս ընթացքի մեջ յուրօրինակ իտրեուրդ ունեն այն բանաստեղծական մատրումները կամ հանպատրաստից եորինումները, որոնք եեղինակի մահից եետո դարձել են ասագանագիր նրա շիրմին: Օր.՝ Անահիա Հարությունյանի բանաստեղծության տողերը.

«Մենությունը կողպել դեռ ապրել ես ուգում,
Բուղը թողսձ անաեր ցավից փուխած աղջիկ»:

Տապանագրային արվեստում կյանքն հաստատվում է իբրև երազ ու տեսիլ. անընդհաա նորգվող կյանքը մի աստղաչափ եետու է սուող եողը գրկած երբմնի երագուլից.

«Թվում է՝ սուա ես մահ ու մոոացում,
Ե՛վ մի՞թե իրոք դա երազ չէ խեմք,
Թողնելով այսքան, այսքուն եիուցում,
Դաշնության գնալ իանավ եուլի եետ»:

(Շմավոն Թորոսյանի քանուստեղծությունը՝ դաջված իր ասպանաքարին): Մեծ ընդգրկումով աիեգերքի երկվության խորեուրդը, երկու աշխարհների՝ անգողիկի և հավիանեանկանի գաղափարը, երկնային կասարելության և երկրային ան-

կյտարության միջև եղած եակաությանը պայմանավորում են վիմագիր սանդձագրությունների բովանդակալին ուղղվածությունը:

Հաճախ վիմագրերում յուրօքինակ խորերդապալազ գրույց-երկխոսութուն է սկսվում կյանքից հեռացածի և եարագասների միջև.

«Իսկ մնացածը զավակներս՝
մնացածը անպասասխան մեր լռությունն է»:

Նույն գերեզմանի եզրաքարին վառագրված է ասյոռո որդիների պասասխան ցանկաթյունը.

«Հայր իմ կանցնեն տարիներ,
Ու մենք դարձած կրանկներ,
Երաններով եյուր կպանք
Գերեզմանիդ սրբագան»:

Կյանքի ունայնություն իհիլխտվարայության դեմ եերոսը կերպավորվում է իր թողած արժեքների իմաստավորման ձգտումով, ի շարս այդ արժեքների սերն է, բարությունը, արժանանեիշասակ գործը: Լուսի թագավորայութից եեռացողը ցանկանում է իր պասագամ-պատվիրանը թողնել զավակներին, երբեմն դիմում է անցորդ-անցավորին՝ նրանց, ովքեր գայության դժվարին ճանապարհին իրականացնելու են կյանքի դաշնության իր երագանքը.

«Իմ եայրական իարեուրդն է Չեզ,
Որ միշտ կյանքում լինեք բարի,
Բարի մարդը, ուր է լինի չի մոռացվի,
Միշտ կհիշվի»:

Եվ ապա զավակների եղումը.

«Անուշ ննջիր, քաղցր եայրիկ,
Կյանքը դառն է առանց քեզ»:

Քննվող վիմագիր սանդձագործություններից շատերը բարոյախրատական եորդոր-պատգամներ են կրպելի է առանձնացնել այն սողերը, որոնք թանաձևային արժեք ունեն և պայմանավորում են եորինվածքի յուրաեաուկությունը. «Ո՛վ անցավոր... Ո՛վ անգութ մաե...», «Հիշի՛ր, անցորդ /ես իմ աանն եմ, ըսզ դու եյուր ես աշխարեում/», «Անցորդ, կանգ առ, մի անցիր...», «Անցորդ, մորս պես եիշիր... Խոնարհիր գլուխդ, անցորդ իմ բարի...», «Կարեկից անցորդ, թե զիս եարցնես...» և այլն:

Հեռադեայան շրջանի գրասումներից շատերը սկսվում են «Երկրաշարժը սաունս քանդեց», «Ախ, երկրաշարժ, ինչ արեցիր», «Երկրաշարժը կյանքս խլեց» և ույ աողերով:

Տասանագրերում ամեն ինչ պտտվում է եիշատակի շուրջը, որը գրան է ժամանակի ու մոռացության դեմ: «Իարգ. անպսձույձ, բառ ու բանով հորինված վիմագիր մակագրությունները եուզիչ են ժողովրդական մասձության տարերքով.

«Գնա, արի, ընձի աես,
Ես էլ մարդ եմ քեզի պես,
Դու չես եղնի ընձի պես,
Բայց ես կեղնիմ քեզի պես»:

Կիբաոված են նակ միջնուպարյան բանաստեղծությանը ընորոշ ճարասանական դիմումների յուրաեսուուկ ոճերը. «Ախ, դու դաժան բախս...», «Ով դու կարեկից...», «ուզ դու գերեզման, ինչու չես բացվում» և այլն:

Երբեմն գրական որևէ եայանի սանդձագործություն (գերագանցապետ Ավ. Իսաեակյանի կամ Հ. Շիրագի բանաստեղծություններից) հարմարեցվում է աշխարեից եեռացողի կյունքին և կամ բուռացի յուրուցվում է: Բերենք ընորոշ օրինակ.

«Ախ, ինչ իմանար մայրս այն օրին,
Եվ ինչ գիաեմար իմ միաքը մանուկ,
Որ դեռ օրոցքում իմ սրաի թևին,
Ասաված կապել էր մի սև թիլագուկ»:

«Սև թիլագուկ» պակեր-մեաաֆորը ծանրանում է ոչ միայն սողերի, այլև եերոսի ճակատագրի վրա: Կյանքն ու մաերը, լույսն ու խավաըը որպես եավերժի դրսևորումներ, վիմագրություններում սասանում են ամենասարբեր պատկեր-մեաաֆորների կամ պատկեր-սիմվոլների արժեքավորում, ինչի շնորհիվ լեզվական աասաղձն ու եիմնագագափարը եամաձուլվում են աարթրակային թագմաթիվ մակագրություններում:

Նկատելի է, որ վիճագրություններն ու սինվոլները անբաժանելի են տապանաքարային արվեստում և որոշակիորեն լրացնում են միմյանց: Հեաաղեւայան շրջանում տապանագրային արվեստը առանձնանում է նշանաժիմվոյային տոմսով. գերիշխում է ժամացույցի, կտրած ծաղկի, խաչի և շրջանի սինվոլիկան, որոնք շատ հստակա լրացվում են գեղարվեստական մակագրություններով: Կտարված ծաղիկը՝ որպես թեկված կյանքի սինվոլ, ունի նաև ծխական մաքրության խորհուրդ և առնչվում է մայր հողին: Այս սինվոլիկան առավելապես հանդիսւում է կյանքից անժամանակ հեռացած կանանց մահարձանների կամ տապանաքարերի վրա: «Իմ ճակատին այս էր գրված, որ թառամեմ դեռ չծաղկած»:

Տապանագրային արվեստում ժամացույցի գերակա սինվոլը խորերզանում է աղետի ժամանակը, ժողովրդի հայեցողությանը՝ աշխարհից հեռացողի հոգու կանգնելու պահը: Ըստ ժողովրդական պատկերացման՝ խաչի սինվոլիկան կարող է արտահայտել իաչված գերեզմանին արժանի լինելու գաղտնիարը, իաչը բարեխոս է հանգուցյալի հոգու և Ասածո մեջ: Ավուսդական հորինվածքի աապսոնսադերից մի նմաչ.

«Կանգնեցի զիաչս ի փրկաթիւն հոգոյ իմոյ և ծնողաց իմոց»:

Տապանագրերում հաճախաղեպ հանդիսւող շրջանի սինվոլիկան տարողունակ իմաստ ունի. մի դեպքում այն կարող է լինել նեջեցյալի ապրած ժամանակի և աարածուրթյան սահմանագծում, մյուս դեպքում՝ արտահայտում է հավերժի գաղափար, ընթացք անվերջ ժամանակի մեջ:

Այսպիսով՝ գերեզմանաքարերի գեղարվեստական մակագրությունները, լրացնելով տապանաքարի սինվոլիկան, համամարդկային խորհուրդ ունեն, կյանք-մահ հակադրությունը հաստատում է աշխարհի հավերժական ընթացքը, երևույթների առնչությունն ու փոխադարձ ներթափանցումը: Դրանք նաև գրական ինքնատիպ ժառանգությունն են, որի արժեքը ժողովրդի պատմության, ազգային ինքնաճանաչման, գոյափոխության լուսաբանման մեջ է:

О ХУДОЖЕСТВЕННЫХ НАДПИСЯХ НАДГРОБНЫХ КАМНЕЙ

____*Резюме*____

____*Р. Оганнесян, К. Саакян.*____

Армянские наскальные поэтические произведения и надгробные надписи - это каменные свидетельства художественного мышления и мировоззрения народа. В статье исследуются особенные черты композиции надгробных камней их идейная направленность и тематическое многообразие.

Современные записи большей частью сохранили характерные черты традиционных композиций. Эпитафии сочинены двумя способами: в одной части лирический герой - это личность прощающаяся с жизнью, в другой - новоявленный сочинитель. Это размышления о жизни и смерти, а иногда они имеют акцентировку на правоучительную проповедь, социальный протест.

Эпитафия - литературное самобытное наследие ее ценность состоит в освещении различных сторон истории армянского народа и философии выживания.